

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Információs Technológiai és Bionikai Kar

36. OTDK Biológia Szekció

Genomikai nyelvmodellek bioinformatikai alkalmazásai a mikrobiológiában

Bodnár Babett

Molekuláris Bionika mérnöki BSc

4. évfolyam

2023

Témavezető: Dr. Ligeti Balázs

Kivonat

A mikrobiális közösségek vizsgálata egyre nagyobb szerepet kap napjainkban. Hatalmas metabolikus potenciáljuk ugyanis alkalmassá teszi őket komplex feladatok megoldására. Új betegségek leküzdésében, a klímaváltozáshoz való alkalmazkodásban, szuperrezisztens baktériumtörzsek legyőzésében mind segítséget nyújthatnak. Vizsgálatuk általában kis mintaszámmal történik, költséges, és az adatok zajosak lehetnek. Így szükségessé válik egy új algoritmus kidolgozása, amely kiküszöböli ezen fennálló problémákat. Dolgozatomban egy olyan gépi tanulási keretrendszer kidolgozásával, tanításával és értékelésével foglalkozom, amely lehetővé teszi meglévő prokarióta DNS tudásbázisunk hasznosítását. A célra alkalmasak lehetnek a transzformer alapú nyelvmodellek, amelyek hatalmas címkézetlen tanítóhalmazon való előtanítás után képesek az ún. *transfer* és *few-shot learning* feladatok megoldására. Ilyen modell többek között a BART, RoBERTa, BERT és GPT.

Munkám során az OTKA PD 138055 projekt alatt létrejött korpuszon, humán bél-mikrobiom adatokon előtanítottam egy BERT-modellt, amelyet ezután hatékonyan lehet kevés címkézett adaton finomhangolni. Az előtanított modellt, amely a *ProkBERT* nevet kapta, ezután a PPD-Prokaryotic Promoter Database-ről letöltött prokarióta promótereken finomhangoltam, promóter-predikciós klasszifikációs feladatra. A tanításhoz szükséges számítási erőforrást a PPKE-ITK HPC klasztere biztosította. A modell a PPD-ről származó teszhalmazon kiválóan teljesít, magas értékelési mérőszámokkal, mint például az AUC, accuracy vagy MCC. Az utóbbi években alkalmazott prokarióta promóter-predikciós eszközöket egy 2020-ban megjelent cikk összehasonlította, amely eredmények segítettek a munkám értékelését. A vizsgált algoritmusokkal való összehasonlíthatóság érdekében a finomhangolt *ProkBERT* modellt a cikk írói által előállított, regulonDB-ről származó teszhalmazon is kiértékeltem. Az eredmények alapján a *ProkBERT* felveheti a versenyt a cikk szerzői által legjobb négynek ítélt predikciós

algoritmusokkal.

Munkám a modell tanításával és értékelésével nem ér véget. Az eredmények arra engednek következtetni, hogy a kutatás jó irányba halad, érdemes tovább foglalkozni a transzformer alapú nyelvmodellek prokarióta DNS-szekvencia elemzésére való alkalmazásával. A továbbiakban a finomhangolási feladatok körét lehet bővíteni, illetve a tanítási korpusz méretét növelni, ami jelenleg a mikrobiális közösségek kis részéből, a humán bél-mikrobiomból áll. A későbbiekben a modell sikeres tanítása és validációja esetén képes lehet hatékonyan támogatni kutatók, orvosok munkáját. Mindezek hozzájárulhatnak ahhoz, hogy személyre szabott mikrobiomterápiát alkalmazhassunk, hiszen hatékonyan tudnánk felhasználni a rendelkezésre álló, akár csak kevés mintából álló adatokat is.

Tartalomjegyzék

Kivonat	iii
1. Bevezetés	1
1.1. Szakmai háttér	1
1.2. A szakdolgozat felépítése	2
2. Előzmények	5
2.1. Genom, genomika	5
2.1.1. A genom	5
2.1.2. Genom annotáció	6
2.2. Mesterséges intelligencia	7
2.3. BERT modell	10
2.4. DNABERT	11
2.5. Kutatás jelentőségének indoklása, célkitűzés	13
3. Tervezés	15
3.1. Jupyter Notebook	15
3.1.1. Elérés	15
3.1.2. Környezet	16
3.2. Modellválasztás	16
3.3. Adathalmaz	17
3.3.1. Begyűjtés	17
3.3.2. Előfeldolgozás	18
3.4. Módosítások	20
3.4.1. BERT-DNABERT	20
3.4.2. DNABERT-ProkBERT	20

4. Tanítás	22
4.1. Konfiguráció	22
4.1.1. Architektúra	22
4.1.2. Paraméterezés	23
4.1.3. Tanítási folyamat	25
5. Eredmények kiértékelése	26
5.1. Előtanítás	26
5.2. Finomhangolás	28
5.2.1. Kiértékelési mutatók	28
5.2.2. Tanítások eredményei	30
5.3. Validáció benchmarking adathalmazon	31
5.4. Konklúzió	32
6. Összefoglalás	33
6.1. Feladatok	33
6.2. Eredmények	33
6.3. Jövőbeli tervek	34

1. fejezet

Bevezetés

1.1. Szakmai háttér

Az elmúlt évtizedekben a bioinformatikai eszközök fejlődésével rengeteg új genomikai adat vált elérhetővé a kutatók számára. Az első sikeres genomszekvenálási módszerek az 1970-es évekből származnak, melyeket *first-generation sequencing* technikáknak nevezünk (Sanger-, Maxam és Gilbert-féle szekvenálás).[1] Ezeket még manuálisan végezték, így idő- és energiaigényesek voltak. 1987-ben azonban sikerült a folyamatot számítógép bevonásával automatizálni, így gyorsabbá tenni.[2] 1996-ban az új, párhuzamosított DNS-szekvenálási módszerek megjelenésével elérkezett az újgenerációs szekvenálás korszaka (NGS, Next-Generation Sequencing). 2005-től kezdve pedig a piacon is megjelentek az NGS-t lehetővé tevő platformok. A szekvenálási folyamat fejlődésével megkezdődött a teljes genomszekvenálás (WGS, Whole Genome Sequencing), azaz organizmusok csaknem teljes DNS-szekvenciájának meghatározása. Kezdetben vírusok és baktériumok, majd eukarióta szervezetek genomját tárták fel egyre gyorsuló ütemben.[3] Ezáltal hatalmas mennyiségű genomikai adat keletkezett, melyek feldolgozása és annotálása komplex, számításigényes feladat.

A genomika fejlődésével a mikrobiális közösségek vizsgálata is egyre nagyobb szerepet kap a kutatók között. Hatalmas metabolikus potenciáljuk képessé teszi őket komplex feladatok megoldására, úgymint szerves anyagok lebontása, kolonizáció, patogénekkel szembeni védelem. A mikrobiális közösségek így szerepet játszhatnak azoknak az új kihívásoknak a leküzdésében, amelyekkel a mai világban szembesülünk. Mind egészségügyi, mind ipari vonatkozásban sokrétűen segítségünkre lehetnek. Ahhoz, hogy mű-

kódésüket megértjük és hasznunkra fordíthassuk, elsősorban a genomot kell megvizsgálnunk.

A rendelkezésünkre álló rengeteg genomikai adat megértésének igénye szükségessé tette az analízisükre irányuló algoritmusok kidolgozását és fejlesztését. A szekvenciák feldolgozásához elsősorban a gének annotációjára, címkézésére van szükség. A DNS-adatok ilyen célú vizsgálatára ma már többek között adatbázis-elméleten alapuló metódusokat, szövegkereső algoritmusokat és mesterséges intelligenciát alkalmaznak.[4]

A mikrobiom potenciáljának kiaknázásához a legújabban kutatott vizsgálati eszköz a mesterséges intelligencia. A hagyományos gépi tanulási keretrendszerek ebből a célból csak korlátozottan alkalmazhatóak. A legtöbb tudományos vizsgálat ugyanis kis mintaszámmal történik ($N < 100$), a címkézett adat előállítása pedig költséges és időben elhúzódhat. Az adatok továbbá zajosak lehetnek, illetve a jellemzők száma jelentősen meghaladja a *feature*-ök számát. Előbbiek az adatok megszerzését és előkészítését, utóbbi jellemzők a gépi tanulás eredményességét nehezítik. Ezen limitációk áthidalására és a rendelkezésre álló adatok maximális kihasználására *transfer learning* alkalmazható, amely módszert transzformer modellel támogatgatunk hatékonyan.

Munkám során korábbi kutatások megközelítéseit továbbgondolva, egy újszerű genomreprezentációt és kapcsolódó gépi tanulási keretrendszert dolgozok ki, amely az említett problémák kiküszöbölésére alkalmas. Célom, hogy optimális módon tudjuk a meglévő tudásbázisunkat hasznosítani, amellyel így *transfer* és *few-shot learning* feladatokat oldhatunk meg.

1.2. A szakdolgozat felépítése

Dolgozatomban DNS szekvenciákat feldolgozó gépi tanulós módszereket vizsgállok. Feladatom során olyan modell fejlesztésén dolgozom, amely nem-humán genomi adatokon való előtanítás után, kevés címkézett adattal finomhangolva képes a kijelölt klasszifikációs feladatok elvégzésére. Célom, hogy az egyetem adatain tanított modell versenyképes legyen hasonló feladatokra alkalmazott modellek között. Munkám menetét a következő fejezetekre bontva mutatom be.

2. Fejezet: Előzmények

Első lépésként a dolgozatomban megértéséhez szükséges alapokról írok, mind a bioló-

giai, mind a számítástechnikai oldalról. Bemutatom a genomikai adatok felépítését és tulajdonságait, majd a DNS feldolgozásával kapcsolatos kihívásokat és ezek megoldására irányuló ötleteket ismertetem.

Ezután rátérek az számítástechnikai részre. A mesterséges intelligencia egy kifejezett ágával, a szekvenciális modellekkel foglalkozom: RNN, transzformer modellek. Ezen belül az utóbbi modelleket ismertetem jobban, megindokolva a jelen kérdéskörben való alkalmazhatóságukat. Ezután a munkámhoz kiválasztott és alkalmazott BERT modellt mutatom be, nagy hangsúlyt fektetve a genomikai adatokhoz módosított DNA-BERT változatára.

A DNABERT bemutatásával rá is térek a munkám során végzett irodalomkutatásra. Célom egy DNS-t feldolgozó modell kidolgozása, így a genomika és a bioinformatika, valamint a számítástechnika genommal foglalkozó ágával kapcsolatban kutattam. Átnéztem az évek során alkotott és alkalmazott algoritmusokat, modelleket, valamint a megoldandó problémák kérdéskörét.

3. Fejezet: Tervezés

A harmadik fejezetben bemutatom a munkámhoz szükséges előkészületeimet. Írok a választott programozói felületről és a további szükséges alkalmazásokról. Ebben a fejezetben lesz szó a modellválasztásról, a rendelkezésre álló forrásokról, illetve az adathalmaz begyűjtéséről. Az adatok feldolgozásának módját és a kódbeli változtatásokat is itt részletezem.

4. Fejezet: Tanítás

A következő részben a modell tanításának tényleges menetéről írok. Kitérek az előtanítás, majd a finomhangolás feladatára is. Bemutatom a konfigurációs beállításokat és a paraméterezést a különböző tanításokhoz, valamint a rendelkezésre álló erőforrást és a futási időket.

5. Fejezet: Eredmények

Az ötödik fejezetben láthatóak külön-külön az előtanítás és a finomhangolás eredményei. Az eredményekhez tartozó magyarázatok és az adott ábrákra mutató linkek a 6. fejezetben találhatóak.

6. Fejezet: Kiértékelés

A hatodik fejezetben elemzem az elvégzett munkát és a kapott eredményeket. A kiértékelést egy összehasonlítással folytatom, amely során elhelyezem az elkészült modellt az elmúlt évek hasonló célú eszközei között egy benchmarking tesztalacson való teljesítménye alapján. Végül leírom a konklúzióm az elvégzett munkáról és az eredményekről.

7. Fejezet: Összefoglalás

Az utolsó fejezetben összefoglalom a kutatásom. Leírom, mit sikerült elérni, és ez mennyiben felel meg az elvárásoknak. Javaslatot teszek változtatásra, amellyel egy rövid előretekintést is adok a projekt jövőjét illetően. Ezenkívül megjelölöm a kutatás távoli célját is, az alkalmazhatóságát a sikeres végkimenetel esetében.

2. fejezet

Előzmények

Ebben a fejezetben ismertetem a munkám megértéséhez kapcsolódó szükséges előzetes információkat. Foglalkozom a genom felépítésével, a szekvenciák elemzésének feladatával és bemutatom a kapcsolatot a genomikai adat és a természetes emberi nyelv között. Ezután a mesterséges intelligencia DNS-szekvenciát elemző alkalmazásairól írok. Végül a témában olvasott és feldolgozott szakirodalmat mutatom be, nagy hangsúlyt fektetve arra a kutatásra, amelynek az eredményeképp létrejött a modell, amit alapul vettem a munkámhoz. Ez a DNABERT, egy DNS feldolgozására alakított BERT modell, amelyet humán genomon való előtanítás után, különböző feladatokra finomhangolták.

2.1. Genom, genomika

Jelen kutatáshoz fontos a genomika alapszintű ismerete. A következőkben a teljesség igénye nélkül írok a genom felépítéséről és vizsgálatáról.

2.1.1. A genom

Az élő szervezetek, pro- és eukarióták egyaránt, DNS-ben tárolják a genetikai információt. A DNS négyféle nukleotidból álló hosszú szekvencia. A nukleotidok kémiai egységek, melyeket egy-egy betűvel jelölünk: A, T, G és C. Ennek megfelelően egyetlen DNS-szálat leírhatunk ezen karakterek sorozataként.

A genom kifejezés egy organizmus teljes DNS-szekvenciáját jelöli. Genomszekvenálás során ez a szekvencia válik ismertté. A genom fehérjét kódoló és egyéb, nem-kódoló DNS szakaszokból áll, amelyek pontos lokációja és funkciója azonban a

szekvenálással nem derül ki. A szekvenciák teljes megértéséhez az első lépés a genom-annotáció, melynek feladata ezen ismeretlen szakaszok megnevezése és funkciójának felderítése.[5] A genom annotációja azonban nehéz, nem rutinfeladat. A szekvenciák értelmezéséhez nem csupán adott szakaszok információi kellenek, hanem a kontextus is, amely a számítógépes algoritmusokkal történő elemzést tovább nehezíti. Ezt a tényt támasztják alá a humángenom-projekt utáni kutatási eredmények. A szekvencia feltárása nem jelentette a gének rövid időn belüli azonosítását.[6]

2.1.2. Genom annotáció

A genom annotációjára és génpredikcióra már számos módszer létezik. Korábban statisztikai elemzéssel, genetikai térképet létrehozva lehetett gének egymáshoz viszonyított helyzetét megállapítani. Mára a kutatások lehetővé tették gének funkciójának predikcióját csupán a szekvencia alapján.[7]

A módszereket két fő csoportra lehet bontani. Az első a hasonlóság alapú (*similarity based*) keresés. Ezek azon a feltételezésen alapszanak, hogy a funkcionális gének evolúciósan konzerváltabbak a nem-funkcionális géneknél, így szekvenciáik erősen hasonlítanak. A vizsgált és egy ismert gén között hasonlóságot felfedezve következtetni lehet tehát a vizsgált gén szerepére. Lokális és globális összehasonlító algoritmusok léteznek. Előbbire példaeszköz a BLAST programcsalád. Utóbbira újabban a CSTfinder szoftvert alkalmazzák, ezenkívül elterjedt a GeneWise és a PROCRUSTES.[8]

A második csoport az *ab initio* predikció, amely során a struktúrát használják gének detektálásához. A szekvenciákból két fajta információt olvasnak ki: rövid motívumokat, például *splicing*-helyek, start vagy stop kodonok, illetve a kodontartalmat, amely fajokra jellemző. Ezek a tartalmak a szekvenciák fő tulajdonságait adják meg. A módszerre példa algoritmusok a dinamikus programozás, lineáris diszkriminancia-analízis, *hidden markov model* (HMM) és a neurális hálók.[8]

Dolgozatomban egy neurális háló modellel való munkámat írom le, ezért a következőkben a mesterséges intelligencia genomikai vonatkozását mutatom be.

2.2. Mesterséges intelligencia

A genom megértésére irányuló, számítógépes algoritmusokon alapuló próbálkozások az 1980-as évek óta folyamatosan fejlődnek. A legfőbb alkalmazási területek ekkor még főleg a klasszifikáció (*classification*) és a csoportosítás (*clustering*), valamint a hasonlóság-mérés (*alignment*) és a mintázat-keresés (*pattern-mining*) voltak. Utóbbi kettő feladatra főleg statisztikán alapuló algoritmusokat dolgoztak ki. Neurális hálókat a 2000-es évek elejétől fogva alkalmaznak a klasszifikációs és csoportosításos feladatokra.[9] A modellek kezdetben a DNS egyes jellemzői alapján (*features*) számoltak. Nguyen és munkatársai 2016-ban megjelent cikkében egy új modellt mutatnak be, a konvolúciós neurális hálót (Convolutional Neuronal Network = CNN).[10] CNN-t használva a releváns jellemzők kiválasztása (*feature-selection, extraction*) már nem emberi feladat, hanem a modell teszi meg a bemeneti adatok alapján. Így az algoritmus hatékonyabban működik. Bosco és Di Gangi, szintén 2016-ban bizonyította mélytanuló algoritmusok segítségével, hogy a modellek valóban hatékonyan választják meg a szükséges jellemzőket.[11] Ezeknek a klasszifikációs feladatra alkalmazott konvolúciós hálóknak az egyik hátránya, hogy a bemeneti adatokat címkével (*label*) kell ellátni, amely költséges és hosszadalmas feladat. Ezenkívül a *feature extraction* továbbra is gondot jelent, a szekvenciáknak ugyanis nincs pontosan meghatározott, kiemelhető jellemzője.

Viszonylag új megközelítés az, hogy a genom analíziséhez szekvenciális inputot befogadó modellt alkalmazzanak. Az ilyen modellek a kapott adatokat nem független darabonként dolgozzák fel, adott jellemzők alapján. Ehelyett egyben, kontextussal együtt fogadják be, megőrizve a szekvenciák eredeti összefüggéseit. Példa ilyen adatfajtára az emberi szöveg, hangsorok, videók vagy egyéb, időtől függő adatsorok.

A DNS is összefüggő szekvencia, melynek egyes részeinek a megértéséhez szükség van a kontextusra is. A DNS azon tulajdonságából kiindulva, hogy a négy említett karakterrel leírható, hasonlítható a természetes emberi nyelvhez. Így alkalmazhatunk rá egy természetes nyelvet feldolgozó modellt.

A természetes nyelv modellezésén (NLP - *Natural Language Processing*) az 1950-es évektől kezdve dolgoznak kutatók. A különböző feladatokra kidolgozott algoritmusokat, mint például a szöveg folytatásának jóslása, fordítás, vagy szöveg összefoglalása, azóta folyamatosan kutatják és optimalizálják.[12] A legalkalmasabb modellek erre a

célra ma a Recurrent Neural Network (RNN) és a transzformer modellek. Jellemzőjük, hogy nem csak az aktuális bemenettel számolnak, hanem megőrzik a korábban kapott adatokat is.

A transzformer modellek az adatfeldolgozást új módszerrel közelítik meg. Az ún. *attention* mechanizmus, amelyre épülnek, kiemeli a bemenet kulcsfontosságú részeit és az egyes részek közötti kapcsolatokat, így őrzi meg a bemenet kontextusát.[13][14]

A transzformer modell a neurális hálózatokhoz hasonlóan rétegekből épül fel. Két fő egysége az enkóder és dekóder, amelyekből egy modell mindig azonos mennyiségűt tartalmaz. Ezek további rétegekre bonthatók. Az egyes enkóderek felépítése teljesen megegyezik egymással: egy *self-attention* rétegből és egy *feed-forward* neurális hálóból (FNN) állnak. A *self-attention* réteg segíti a modellt abban, hogy az éppen vizsgált tokenhez (szó) a szekvencián belül akár távolabb elhelyezkedő, jelentésben azonban közel álló tokeneket rendeljen. Egyes modellek *multi-headed attention* mechanizmust használnak, így képesek több jellemző alapján mérni a szavak közötti kapcsolatokat. Az *attention* rétegnek a kimenetét kapja egyetlen FNN, minden egyes pozícióra nézve. A dekóderek hasonlóan épülnek fel, azonban a két rész között egy *cross-attention* réteg segíti az enkóder kimenetét átadni a dekódernek.[15]

Az NLP modellekre jellemzően a transzformerek az első enkóder réteg előtt tokenizálják illetve vektorizálják az inputot. A tokenizálás során egy tokenizáló algoritmus a szavakat a modellhez rendelt szótár alapján indexekké alakítja. Ez a lépés után következik az ún. *embedding*. Az algoritmus a bemeneti szekvencia tokeneit adott hosszúságú vektorra alakítja, amellyel így jelentésüknek megfelelően tárolja az adott dimenziós térben. Az *embedding* során a hasonló jelentésű szavak hasonló reprezentációt, azaz a térben közeli elhelyezkedést kapnak. A szavak hasonlóságát egy előtanított *embedding* algoritmus tudja, a felhasználónak ezzel nincs feladata. Ezenkívül az *embedding* vektorokhoz tartozik egy-egy pozicionális vektor is, amely a szavak sorrendjét tárolja.[16]

A modell működésének megértéséhez az *attention* mechanizmust érdemes jobban megvizsgálni. Többféle *attention* mechanizmus létezik, melyek számítási módjukban eltérnek. A következőkben a többek között BERT modelleknél alkalmazott *scaled dot product attention* számítási módszert mutatom be.[17]

A számítás megértéséhez szükség van QKV (*Query – Key – Value*) mátrixmodell ismeretére is. Az *attention* rétegekben ezzel a három mátrixszal számol a modell, így

kapja meg és tárolja a szavak kontextus mellett vett jelentését.

A Q , K , V mátrixokat az input szekvenciából kapjuk, a tanult W_q , W_k és W_v súlymátrixokkal való szorzással. Ezeket a mátrixokat a következőképpen lehet elképzelni. A *query* mint vektor az input egyetlen szavának *embedding* vektora, a "lekérdezés". A *Query* mátrix az input minden egyes szavának *embedding* vektora, konkatenálva - lekérdezések egymás után. A *Key* mátrix a modell céljától függő "kulcs", amely szintén szavak *embedding* vektorát tartalmazza, a *Query*-hez hasonlóan mátrix formában tárolva. Ez utóbbi egy adatbázisként képzelhető el. Ehhez hasonlítja a modell a *Query* egyes vektorait. A *query*-k és a *Key* minden elemének "hasonlósága" adja meg az *attention score*-t, azaz a hasonlóságra vonatkozó pontot. A harmadik, *Value* mátrix a *Key* mátrix "párja", amely a bemenet szavainak *embedding* vektor formáját tartalmazza. Ez minden egyes *attention* lépésben frissül az előző két mátrix hasonlósága alapján. A *Value* legvégül a kontextussal összeegyeztetett jelentésben tárolja az *embedding* vektorokat, amelyeket így már *attention* vektoroknak hívunk.

Matematikailag a következőképp néz ki a *scaled dot product attention* mechanizmus egyenlete:

$$Attention(Q, K, V) = softmax(\frac{QK^T}{\sqrt{D_k}})V = AV \quad (2.1)$$

Ahol D_k a *Key* dimenzióját, A az *attention score*-t vagy mátrixot jelöli, Q , K és V pedig a már ismertetett mátrixok.

Az egyenlet és a három mátrix matematikai levezetése pedig a következő.

A *query* és a *Key* hasonlóságát a skaláris szorzatuk adja meg, ez a QK^T . A túl nagy értékek elkerülése érdekében le kell osztani az eredményt a vektorok dimenziójának négyzetgyökével. Ez a $\sqrt{D_k}$ -val való osztás így segíti az eltűnő grádiens (*vanishing gradient*) kiküszöbölését. A mechanizmus egyetlen nem-lineáris lépése a *softmax* aktivációs függvény alkalmazása a $\frac{QK^T}{\sqrt{D_k}}$ mátrix minden oszlopára. A funkció exponenciálisan növeli a nagy értékeket, míg a kicsi vagy negatív értékeket nullához közelebre csökkenti. A függvény továbbá normalizálja az oszlopokat úgy, hogy azokon belül az értékek összege egyet adjon ki. Az eddigi lépésekkel kapjuk az A , azaz *attention* mátrixot. Ennek végül V -vel való lineáris kombinációját véve a bemenet szavainak új *embedding* vektorait, a kontextuális reprezentációjukat kapjuk.

Az *attention* mechanizmusokat a számítási módjukon kívül csoportosíthatjuk a Q

és K, V mátrixok bemenetének származása alapján is. Így a *self-attention* mechanizmus bemenete mindig az előző réteg kimenete; a *cross-attention query* vektorait a de-kóder, K, V mátrixokat pedig az enkóder kimeneteiből kapjuk. A *masked self-attention* során a *query* vektorokkal való számításokat csak az aktuális bemenetig végzi a modell, nem hasonlít össze minden lehetséges *query-key* párost. A *multi-headed attention* többféle W_q, W_k és W_v súlymátrixokat tanul, így a szavak közötti kapcsolatokat több szempontból vizsgálja. A *multi-headed attention* egyenlete a következő:

$$MultiHead(Q, K, V) = Concat(h_1, h_2, \dots, h_h)W^O \quad (2.2)$$

Ahol h_i az egyes *attention* fejeket jelöli, W^O pedig az egyenletre vonatkozó tanult súlymátrix.[13][14] A transzformer modellek további összetevőit ebben a dolgozatban nem fejtem ki, a kutatás megértéséhez kevésbé szükségesek. Az említett FNN rétegen kívül *residual connection* segítségével mélyítik a transzformer modelleket. Ezenkívül az egyes rétegek között további normalizációs, lineáris és softmax funkciókat ellátó rétegek helyezkednek el. Ezek feladata a számítások eredményeinek skálázása, illetve tartományokon belül tartása.

A transzformer architektúrát és az *attention* mechanizmust részletesebben az eredeti cikk, *Attention is all you need* írja le.[15] Munkám megértéséhez az olvasónak további ismeretek nem szükségesek a modell felépítéséről, így dolgozatomban nem célozom annak részletesebb ismertetése.

2.3. BERT modell

Az *attention* mechanizmus 2017-es megjelenése óta a transzformer modellek rengeteg új változata jött létre. Munkám során a Bidirectional Encoder Representations from Transformers, azaz BERT modellel dolgozom.[18]

A BERT architektúra csak enkódereket tartalmaz, dekódereket nem. Ezáltal képes a kétirányúságra: a bemenő adat előtti és utáni kontextust is figyelembe veszi. A korábbi transzformerek csak a "baloldali" adatokkal való kapcsolatot figyelték. A BERT felépítése a dekóderek hiányát leszámítva megegyezik a korábban leírt transzformer architektúrával.

A BERT modellek tanítása két részből áll, előtanítás és finomhangolás.

Az előtanítás során két alapfeladatra tanítják a modellt, amelyekre épülnek a finomhangolás feladatai. Ezek a BERT esetében a maszkolt nyelvmodell (Masked Language Model, MLM) és a következő-mondat predikció (Next Sentence Prediction, NSP) feladatok. A tanító halmaz rengeteg címkézetlen szöveges adat. MLM feladat során egyes szavak maszkolásával tanítják a modellt arra, hogy képes legyen a mondatban egy hiányzó szót megmondani. Az NSP feladatra párokba rendezett mondatokon tanul a modell, így a köztük lévő kapcsolatot, vagy éppen annak hiányát tanulja meg.

A finomhangolás során a már előtanított paramétereket finomítják további feladatokra, kevés címkézett adattal. Ez a technika egyfajta transfer-learning: a finomhangoláshoz már előtanított paraméterekkel, súlyokkal rendelkezik a modell. Maga a transfer-learning az a módszer, amellyel egy már betanított modell tudását használják fel egy új, hasonló vonatkozású modell tanításához. Az NLP-ben ez azt jelenti, hogy a modell tanítása után az utolsó, feladatot végző réteget egy új, másik feladatra való réteggel helyettesítik és ezután már csak ezt a réteget tanítják. A módszerrel hatékonyan csökkentik a tanításra fordított időt, ugyanis egy architektúra esetén minden egyes finomhangolási feladat ugyanazt az egy előtanított modellt veheti alapul. A kevés címkézett adat által fellépő gond is megoldhatónak tűnik ezzel a technikával, hiszen a finomhangoláshoz viszonylag kevés adat szükséges.

A BERT modellt egy 2021-ben megjelent cikkben új vonatkozásban mutatták be a kutatók: a humán genom feldolgozására alakították át, ennek megfelelően DNABERT-nek nevezték el.[19]

2.4. DNABERT

A DNABERT a BERT modell egy módosított változata, amely genomi adatok feldolgozására alkalmas. A kutatás célja egy olyan modell létrehozása volt, amely egyszerre képes a szekvenciák általános megértésére, a kontextus figyelembevételére és klasszifikációra limitált címkézett adatok alapján. A szerzők továbbá a genom nem-kódoló, szabályozó régiószakaszainak osztályozását tűzték ki célul.[18]

A biológiai áttekintésben megnevezett annotációs problémák tovább bonyolódnak, amikor a szabályozó régiók megértéséről van szó. Ezek a szakaszok ugyanis a fehérjekódoló részekkel szemben nem egyértelműek és univerzálisak. Nem csak fajok és

organizmusok, de akár sejtek között is eltérhet bizonyos gének aktivitása, ebből következtethetők a szabályozó régiójuk működése változó.[20] A genom ezen szabályozó szakaszát CRE-nek (cis-regulatory element) nevezzük. A CRE működése komplex: befolyásolhatja a kromatin elérhetősége, a transzkripció faktorok kötődése, metiláció, hiszton-modifikáció és az interakciók más szakaszokkal.[21] A DNABERT megalkotásával az input kontextusának megtartása lehetőséget ad arra, hogy a szakasz távoli részei közötti összefüggéseket is értse a modell. Korábbi kutatások (CNN, RNN modellek) nem érték el a DNABERT megalkotói által kitűzött célokat, vagy kevés címkézett adat állt rendelkezésükre. A DNABERT egy újszerű megközelítése a problémának, amelyre teljesülnek a kutatók kitételei.

A DNABERT-nek tanítóanyaga a humán genom. A DNS-szekvenciát k -merekre, azaz $k \in 3, 4, 5, 6$ hosszúságú, átfedő tokenekre bontották fel. Az átfedő k -mer alapú felbontással csökkenthető a DNS felbontása által esetlegesen fellépő befolyásolása a tárolt információnak. Az adatokat továbbá maximum 510 token (510 nukleotid) hosszúságú blokkokra bontották, a modell maximum befogadóképessége miatt.

A transzformer-architektúra megegyezik az eredeti BERT *base* beállításával. A DNABERT az AdamW *optimizer*-t az alábbi paraméterekkel alkalmazta: $\beta_1 = 0.9$, $\beta_2 = 0.98$, $\epsilon = 1e^{-6}$, weight decay = 0.01.

A modellben továbbá egy fontos változtatás a maszkolási feladat átírása, amelyet a k -merekhez kellett igazítani. Egy-egy token maszkolásával ugyanis az előtte és utána következő tokenekből, az átfedőség miatt, következtetni lehet a hiányzó adatra. A modell célja ennél mélyebb összefüggések keresése a genomban, így a DNABERT maszkolási feladata k értékének megfelelően k egymás utáni token maszkolását jelenti.

A DNABERT modell a *pretraining* során az első 100000 lépésig az input 15%-át, a maradék 20000 lépésben a 20%-át maszkolva tanult. Ez a félig-felügyelt tanulási mód teszi lehetővé a DNS szekvenciák mélyebb megértését, így a modelleket viszonylag kevés címkézett adattal lehet további feladatokra tanítani. A finomhangolás a DNABERT modell esetében egy új, klasszifikációs réteg tanítását jelenti, amely az előtanítás súlyait optimalizálja. A DNABERT modellt az eredeti kutatás során a következő feladatokra tanították: promóter predikció, transzkripció faktor kötőhely (TFBS) predikció, *splice donor* és akceptor helyek predikciója. Ezenkívül a szekvenciában található, nagy jelentőségű DNS-szakaszok, motívumok vizualizációját is lehetővé tették *attention score*-ok

és a szekvencia mentén ezen pontok eloszlása alapján. A DNABERT kutatói továbbá vizsgálták az SNP-k előfordulásának hatásait a predikciókra.

2.5. Kutatás jelentőségének indoklása, célkitűzés

Munkám során egy újszerű genomreprezentációt és kapcsolódó gépi tanulási keretrendszert dolgozok ki a DNABERT modellt felhasználva és átalakítva. Célom a modell mikrobiom adatokon való előtanítása majd finomhangolása nagy jelentőségű bioinformatikai problémákra, mint például a promóter-helyek felismerése. A bevezetésben ismertetett problémák miatt fontos, hogy meglévő tudásbázisunkat optimális módon használhassuk fel. A BERT modell DNS-re alakított változata potenciális megoldást nyújthat a mikrobiom adatok megértésére, a *transfer learning* és az ezáltal elérhető *few-shot* feladatok lehetőségével.

A DNABERT sikeres tanítása és publikálása óta a modellt több kutatáshoz is felhasználták. A *huggingface*-en elérhető eredmények mind eukarióta, többségében emlős genomot használtak az eredeti előtanított modell finomhangolására. Egyéb kutatás alatt ugyan prokarióta szekvenciák analízisével foglalkoznak, azonban ehhez továbbra is a humán genomon előtanított modellt alkalmazzák.[22]

A mikrobiológia prokarióta genommal foglalkozik, a mikrobiommal. A mikrobiom kutatásának jelentőségéről a bevezetésben volt szó. Ezen adatokat meg kell különböztetni az eukarióta adatoktól, a prokarióta és eukarióta genom két külön struktúrának felel meg.

A két genom struktúrája közötti különbséggel is foglalkoznak a kutatók. Ugyan mindkettő szerepe a genetikai információ tárolása, transzkripció majd transzláció, ezt eltérő módon teszik meg. A következőkben kiemelek néhány megemlíthető különbséget a teljesség igénye nélkül.

A prokarióta szervezetek egyik fontos tulajdonsága, hogy génjeikhez policisztronos operon tartozhat. Ehhez a szabályozó régióhoz több gén tartozhat, amelyek funkciója kapcsolatban áll egymással. Ezekért a gén-klaszterekért így egy promóter felel. Ezenfelül a genomjuk kompaktabb, tömörebben tartalmaz információt: a gének leolvasási kerete akár át is fedhet a szekvenciában. Fontos megemlíteni a gének olvasási irányát is. A prokarióta organizmusokban ugyanis a DNS egyik-másik száláról való olvasás nem

ugyanazt jelenti.

Az eukarióta szervezetekben egy-egy szabályozó régió egyetlen génhez tartozik, tehát minden génnek megvan a saját promótere és szabályozó eleme. Míg a prokarióták génjei akár át is fedhetnek, az eukarióta géneket nem-kódoló intron szakaszok szakítják meg. Ezek mentén a szekvenciát többféleképpen lehet darabolni (splicing), így az többféle eltérő fehérjét kódolhat.

A transzkripció mechanizmusát ismerni kiemelkedően fontos, megértésük ugyanis kulcsfontosságú az akár kutatási célú alkalmazásukhoz.[23] A transzkripció kezdetének helye (Transcription Start Site, TSS) körül is fontos különbségeket figyeltek meg a kutatók eukarióták és prokarióták között. A promóterek a gének előtt található rövid szabályozó szakaszok, amelyeknek a transzkripcióban van szerepük. A prokarióta promóterek két fő motívumot tartalmaznak, -10 és -35 pozíciókban. Az eukarióta promóterek ezzel szemben több motívumból állnak, komplexebbek. Ezek a rövid szakaszok azonban degeneratívak, kevés egyezik meg teljes mértékben a konszenzus szekvenciával. Megtalálásuk így nehéz és nem egyértelmű feladat.[24]

A promóterekhez kötődő, a két struktúra transzkripcióját szabályozó fehérjék is különbözőek. Kutatók összehasonlították az eukarióta és prokarióta transzkripcióban részt vevő aminosav-szekvenciáját a DNS-kötő fehérjéknek és a transzkripciós faktoroknak. Az eredmények azt mutatták, hogy az aminosav- és aminosav-csoport-gyakoriság eltérő mintázatot adnak a két szervezetben, ezek vizsgálatával egyértelműen megkülönböztethetők.[25]

Mindezen különbségeket ismerve és további, ismeretleneket feltételezve megalapozott az a gondolat, hogy a prokarióta és eukarióta genom vizsgálatára külön modellt érdemes tanítani. A releváns kutatásokat áttekintve a DNABERT-hez hasonló felépítésű, a szekvenciát általánosan megértő algoritmust, amely kevés címkézett adattal is jól tanítható és prokariótákat vizsgál, nem találtam. Munkám ezért a prokarióta genom, főleg a mikrobiomot vizsgáló kutatások között újszerű megközelítést alkalmaz. A saját adatokon előtanított majd alfeladatokra finomhangolt modell célja, hogy validálás után, a hasonló kutatások között elfogadható, akár jobb eredményeket is hozzon.

3. fejezet

Tervezés

Ebben a fejezetben a modell tanításához szükséges előzetes lépéseket írom le. A használt felületről, a kódok futtatásához szükséges keretrendszer megteremtéséről lesz szó elsőként. Ezután mind az előtanítás, mind a finomhangolás adathalmazának összeállításáról és előfeldolgozásáról írok.

3.1. Jupyter Notebook

Munkámhoz a Jupyter Notebook ingyenesen használható, böngésző alapú interaktív munkakörnyezetet használtam. A Notebook számításigényes feladatok végzésére lett fejlesztve, többek között az adattudomány, a gépi tanulás és egyéb tudományos projektek számára. A felület *.ipynb* kiterjesztésű notebook fájlokat, konzolt, terminált, *.py* kiterjesztésű python fájlokat és egyszerű szöveges dokumentumokat kezel. A notebookokon belül egyszerűen szerkeszthető, kód-egységeket tartalmazó cellák vannak. Ezen kódok kimenete a cellák alatt jelenik meg. Munkám során a Jupyter által nyújtott mindegyik eszközzel dolgoztam, az adott részfeladatnak megfelelően.

3.1.1. Elérés

Az egyetem Jupyter szerverét az egyetemi felhasználómon keresztül ssh szerver-kliens kapcsolattal értem el. Ehhez a MobaXterm alkalmazást használtam, amely számítógépek távoli eléréséhez biztosít környezetet. Első belépéskor kiválasztottam egy portszámot, amelyen keresztül a későbbiekben bármikor elérhető a létrehozott munkakörnyezet.

3.1.2. Környezet

A Jupyter Notebook több programozási nyelvet támogat, ehhez különböző kerneleket lehet kiválasztani. A mesterséges intelligencia és gépi tanulás, illetve a bioinformatikai projektek által leggyakrabban használt nyelv a python, így én is ezt használtam a munkámhoz.

A kódolást conda rendszerben végeztem, amellyel egyszerűen lehet kiegészítő csomagokat telepíteni, futtatni és frissíteni. A conda ezenkívül lehetővé teszi virtuális környezetek létrehozását és kezelését, így még könnyebbé téve a különböző verziószámokat igénylő telepítéseket.

Az előzményekben bemutatott DNABERT, azaz DNS feldolgozására átalakított BERT modell kódjával dolgoztam. A kód a szerzők DNABERT: pre-trained Bidirectional Encoder Representations from Transformers model for DNA-language in genome című github adattárában elérhető. A README fájl lépéseit követve a modell implementálásához először a megfelelő környezetet hoztam létre. A szükséges python-csomagok a requirements.txt szöveges domumentumból egyetlen kódsorral telepíthetőek.

A conda által nyújtott környezetkezelő lehetőséget kihasználva a DNABERT számára egy virtuális környezetet hoztam létre, ide telepítettem a megfelelő csomagokat.

A DNABERT eredeti változatához a python 3.6 verziószámát használták. Dolgozatom írásakor a szükséges kiegészítő csomagok ajánlott kiadásai inkompatibilisek voltak, így a requirements.txt fájlban szereplő követelményektől eltérő verziószámokkal dolgoztam. A létrejött virtuális környezet reprodukálásához kimentettem az adatait a *prokbertyml* fájlba.

3.2. Modellválasztás

Mivel a tanítás idő- és erőforrásigényes, munkám során a DNABERT által vizsgált k-merek közül csak eggyel, a $k = 6$ felosztással dolgoztam. A modell használatához a *gitclone* paranccsal betöltöttem a DNABERT github-on található mappáját a munkaterületemre.

3.3. Adathalmaz

Az előtanításhoz rendelkezésre álló tanítóanyag az emberi bél-mikrobióta, azaz a teljes emésztőrendszerben található mikrobiom adatok.

A finomhangolásra a PPD (Prokaryotic Promoter Database) oldaláról letöltött, kísérletekkel ellenőrzött prokarióta promóter adatokat dolgoztam fel. A klasszifikációs feladathoz a negatív mintát egy negatív minta-generátorral készítettem, erről a dolgozat következő alfejezetén belül a Finomhangolás bekezdésben írok részletesebben.

3.3.1. Begyűjtés

Előtanítás A humán bél-mikrobiom adatokat 4744 rendezett fasta fájlból gyűjtöttem össze, amelyek összesen 697011 szekvenciát tartalmaznak. Az adatok az OTKA PD 138055 projekt során létrejött adatbázisból származnak. Az *.fna* kiterjesztésű fájllokból a szekvenciákat BioPython segítségével gyűjtöttem ki. Ez a feladat nem igényelt sok vagy bonyolult programozást, így csak egy *.ipynb* notebook-kal dolgoztam. A genomok között a legrövidebb szekvencia 105, míg a leghosszabb 6802557 nukleotid hosszú volt. Az összes rendelkezésre álló adatot egyetlen szöveges dokumentumba mentettem, így összesen 10.7 GB kigyűjtött, feldolgozatlan tanítóanyagom lett.

Finomhangolás A finomhangoláshoz a PPD prokarióta promótereket egy 5.16 MB méretű tömörített mappaként töltöttem le. A mappa *.csv* kiterjesztésű táblázatokat tartalmazott a szekvenciákkal és hozzájuk tartozó egyéb adatokkal. Összesen 129149 promóterszekvenciát tartalmaz a fájl. Ebből az *E. coli*-ból származó, illetve az ismétlődő szekvenciák lettek szűrve, valamint azok, amelyek nem voltak legalább 80 nukleotid hosszúak. Ezen felül azokat a szekvenciákat kellett eltávolítani, amelyek a későbbiekben szereplő validációs adathalmazban szerepeltek. Így végül összesen 115326 darab valódi promóter szekvencia állt rendelkezésre.

A finomhangoláshoz továbbá a promótereken kívül negatív minta, azaz nem-promóter szekvencia is szükséges. Ez nehéz feladat, ugyanis a modell a "túl könnyű" feladattal túlilleszkedhet, egyéb nem jól megválasztott mintákkal pedig rossz tanulási eredményt érhet el.

Ehhez Murilo Henrique Anzolini Cassiano és Rafael Silva-Rocha kutatók negatív minta-

generátorával dolgoztam. Ők ezzel a programmal dolgoztak a különböző promóterpredikációs algoritmusok képességeinek összehasonlítása során.[26] A kód egy adott nevű fájlt olvas be, ez tartalmazza a promóter szekvenciákat. A promóterekben megszámolja az egyes nukleotidokat, majd ezek arányai alapján generál új szekvenciákat. A negatív minták hosszát és mennyiségét tetszőlegesen beállíthatjuk. A nukleotidok aránya fajspecifikus lehet, ezért a negatív minták generálását baktériumonként kellett elvégezni, a különböző fajoknak megfelelő nukleotid-arányokat beolvasva. A kódot ezenkívül kiegészítettem a pozitív mintáknál is alkalmazott, ismétlődést szűrő kódrésszel. Az optimális tanítás érdekében a pozitív mintákkal megegyező számú, tehát 115326 darab negatív minta lett generálva.

A finomhangoláshoz viszonyításképpen a DNABERT szerzői által közzétett *finetuning example* fájlt is letöltöttem. Ez összesen 32000 pozitív és negatív DNS szekvenciát tartalmaz, a kettő előfordulása azonos arányú. A cikkben és a kiegészítő anyagokban nem esik szó arról, hogy a példa valós szekvenciákat tartalmaz vagy sem. A tanítás eredménye azonban támpont lehet annak megítélésében, hogy az előtanított modell képes lesz-e egyéb adatokon finomhangolva a klasszifikációs feladatokra.

3.3.2. Előfeldolgozás

Az adatokkal a legelső feladatom az ismétlődő szekvenciák jelenlétének kiküszöbölése. Erre egy egyszerű kódot írtam jupyter notebook cellában. A kód végigmegegyez az adott szöveges fájl elemein, majd egy új fájlba menti a sorokat, miközben ellenőrzi a szekvenciák egyediségét.

A DNS szekvenciákat a DNABERT modellhez hasonlóan átfedő k -mer formában célszerű feldolgozni, mind az előtanítás, mind a finomhangolás esetében. Az első feladatom így a k -merizálás, amelyet egy egyszerű ciklussal, notebook-ban programozva oldottam meg. A k -mer forma a következőképpen néz ki. Egy adott CCTGTACTA szekvencia $k = 6$ esetében, átfedéssel CCTGTA CTGTAC TGTACT GTACTA lesz. A szekvencián tehát egy 6 karakter hosszú ablakot léptetünk nukleotidonként és minden lépésben kiírjuk az ablakban látható részletet.

Előtanítás Az előtanítás eredetileg 10.7 GB adataiból a k -merizálás után 73.5 GB adat lett. A szekvenciákat ezután még random módon összekevertem, hogy a tanítóanyag

bármilyen jellegű rendezettségét elvegyem. Végül 80%-20% arányban felosztottam az adathalmazt tanító és teszt halmazokra.

Finomhangolás A finomhangolás szekvenciáit a k-merizáláson felül a klasszifikációs feladathoz címkézni is kellett. Mind a pozitív, promóter szekvenciákat, mind a negatív mintákat elláttam a megfelelő címkékkel (1 és 0), majd az előző adathalmazhoz hasonlóan randomizáltam a sorrendet. A címkézett adatokat '*sequence*', '*label*' header-rel láttam el és *.csv* fájlban tároltam. A finomhangolás adatait az előtanításhoz hasonlóan 80%-20% felosztásban mentettem el tanító és teszt halmazokra. Ahhoz, hogy a felosztás után is megmaradjon a pozitív-negatív minták egyenlő aránya, előbb bontottam fel ebben az arányban a pozitív és negatív minták fájljait, majd ezeket a részhalmazokat kevertem egymással.

Tokenizálás Mivel az előtanításhoz való tanítóanyag hatalmas, a tanítást pedig többféle paraméterezéssel is elindítottam, az előtanítás esetében különbontottam az input szekvenciák tokenizálásának lépését a tanítástól. Így ezt nem kellett minden alkalommal elvégeznie a modellnek, rengeteg idővel le tudtam rövidíteni a tanítás folyamatát.

A tokenizálás a szavak egy adott szótár alapján történő átalakítása indexekké. A szótár jelen esetben a $k = 6$ -mer szavakat tartalmazza, azaz a négy nukleotid karakter minden lehetséges permutációja 6 helyen. Összesen $4^6 = 4096$ ilyen k-mer létezik. Ezenfelül 5 egyéb token van a szótárban, amelyek a tanításhoz kellenek: [CLS], [SEP], [MASK], [PAD] és [UNK]. Minden tokenizált mondat elején egy [CLS] token található, amely utal a mondat tartalmára. A mondatok végét a [SEP] jelzi. A [MASK] token a maszkolási feladat tanításához szükséges. A [PAD] és az [UNK] tokenek rendre a padding-hez és az ismeretlen szavak jelzésére vannak. Így összesen 4101 tagból áll a 6-merek szótára.

A tokenizáláshoz egy új *.py* kódot írtam a DNABERT tokenizáló lépése alapján. A program a megadott szöveges fájlt soronként olvassa be. A DNABERT adott k-merhez tartozó tokenizer-ét importálja a kód, ez minden sorra elvégzi a tokenizálást. Ezzel együtt a mondatok blokkokra bontását is elvégzi. A BERT modell maximum 512 szóból álló inputot képes befogadni. A szekvenciák elejére és végére kerülő [CLS] és [SEP] tokenek miatt tehát a genomokat 510 hosszú blokkokra kell bontani. A kód futása az egész tanítóhalmazra másfél napig tartott.

3.4. Módosítások

Ebben a részben részletesebben kifejtem a DNABERT szerzői által elvégzett módosítását a BERT modellnek, amelyről említés szinten volt szó a 2.4-es fejezetben. Ezenkívül az általam írt kódbeli változtatásokat is bemutatom.

3.4.1. BERT-DNABERT

A BERT és a DNABERT tanítása közötti fő különbség az előtanítás maszkolási feladata. A kód mélyebb megértéséhez átnéztem a maszkolás folyamatának DNS-re alakított változatát.

A BERT modell maszkolási feladata a következőképpen néz ki. A tanításhoz megadott paraméternek megfelelő mennyiségű tokent választ a modell random módon a maszkolásra. Ezek 80%-át [MASK] tokennel, 10%-át random tokennel és 10%-át az eredetivel megegyező tokennel helyettesít.

A DNABERT szerzői ezt a feladatot alakították át a k-merekhez illesztve. Ahelyett, hogy 1-1 szót maszkoltak volna, k egymás utáni tokennel tették ezt. A modell először a paraméterezésnek megfelelően kiválasztotta a maszkolni kívánt tokeneket. Ezután a kód módosításának eleget téve az előtte és utána következő k-mereket is hozzávette a "maszkolandó" tokenekhez. A kód írásakor az indexelési hibák elkerülése érdekében figyeltek arra, hogy a szekvenciák elején és a végén a megfelelő módon legyenek kiválasztva az indexek.

3.4.2. DNABERT-ProkBERT

A DNABERT modell kódján a munkámhoz egy kevés módosítást kellett elvégezniem.

A DNABERT előtanító kódja kétféle módon dolgozhatja fel az inputot. Ezek a *LineByLineTextDataset* és a *TextDataset* funkciók. Előbbi a python *Pool* funkcióját használva párhuzamosítja az adatok előfeldolgozásának folyamatát, míg utóbbi egymás után hajtja végre a feladatokat az adatokon. Mindkettő esetében a tanító adat előfeldolgozott változata egy byte-stream-ben lesz végül tárolva, hogy a későbbiekben könnyen elérje a modell a kész inputot. Ezen funkciók hátránya azonban, hogy míg pár GB-nyi adattal hatékonyan dolgoznak, több 10 Gb adatra *out of memory* hibüzenetet ad. Ennek a problémának a kiküszöbölésére egy új módszert kellett bevezetnem

az adatok betöltéséhez.

Az eredeti Dataset osztály az egész input adatot betölti egyetlen változóba, majd ezen fut végig miközben tokenizálja és blokkokra bontja. Ahogy a 3.3.2-es fejezet Tokenizálás című bekezdésében írtam, a tanításonkénti tokenizálás helyett ezt a lépést előre elvégeztem és egy új szöveges fájlba mentettem az előfeldolgozott inputot. Ez azonban csak az idő rövidítésén segít, az *out – of – memory* problémára nem megoldás, az adathalmaz továbbra is hatalmas. Egy olyan módszert kerestem tehát, amely nem tölti be változóba a tanító halmazt, vagy nem egyben teszi meg.

Az IterableDataset lett végül az az osztály, amellyel megoldottam a nagy adathalmazok problémáját. Az IterableDataset ugyanis nem tölti be az egész adathalmazt, hanem csak egy iterátorral tér vissza. Így akármennyi adattal dolgozik a modell, mivel nem tölti be változóba, nem ütközik memóriaproblémákba.

Az osztálynak definiálnom kellett egy "hossz" tulajdonságot, mivel az iterátor típusra ilyen nincs értelmezve. A hosszt az adathalmazt tároló fájlt megnyitva egy enumerációs függvénnyel számíttattam ki, ezt találtam a leggyorsabb megoldásnak rá. Ezenkívül az iterátor által mutatott elemet, a tokenizált és blokkosított szekvenciát át kellett alakítani, mivel a szöveges dokumentumban *string*-ként volt tárolva. Így az előfeldolgozás egyetlen lépése ezzel az osztállyal egy *int(x)* konverzió elvégzése.

Az eredeti kódban az ellenőrzőpontok alapján való tanítás számításai néhány próba majd utánaszámolás alapján nem működtek rendeltetésszerűen, ezért a kód ezen részén is változtattam. A tanítás lépésekre van bontva, egy lépés pedig egy batch-nek megfelelő iterációszámot jelent. Tanítás közben az ellenőrzőpontok nevei *checkpoint – "num_of_steps"* minta alapján lettek elmentve. Betöltéskor azonban az iterációszám, ahonnan folytatni kell a tanítást, nem a *"num_of_steps"* és a batch-méret szorzataként lett számolva, hanem csak a *"num_of_steps"*-ként. Így minden, ellenőrzőponttól folytatott tanítás szinte a folyamat elejétől indult a valódi iterációszám helyett. Ezért kellett megtennem itt a kód átírását.

4. fejezet

Tanítás

Ebben a fejezetben bemutatom a DNABERT saját adatokon való előtanításának és finomhangolásának futását. Írok a paraméterezésről, a rendelkezésre álló erőforrásokról és a futási időkről.

Ahogy a 3.1.2 fejezetben olvasható, a DNABERT github reposiroty-ból töltöttem be a Jupyter felületre a DNABERT mappáját. Ez tartalmazza a modell kódjait, a különböző k -merekhez tartozó konfigurációs fájlokat, példa-adathalmazokat és a DNABERT előtanított illetve a finomhangolt modelljeinek mappáit is.

4.1. Konfiguráció

A transzformer modell esetében a modell architektúrát és a tokenizáló beállításait is érdemes megvizsgálni. A DNABERT modell konfigurációs fájlja, *config.json*, a forrás $k = 6$ -mer mappájában található. Az architektúra neve *BertForMaskedLM*. A fájlban az attention mechanizmusra vonatkozó értékeket (fejek, rétegek száma), rétegszámokat, méreteket, aktivációs függvényt lehet megválasztani. Ezek az értékek befolyásolják a modell méretét, a tanulás paramétereinek számát. Ezek pedig az NLP területén jelentősek a modell teljesítményét tekintve.[27]

4.1.1. Architektúra

A DNABERT kutatói az eredeti BERT architektúrát a default értékeivel használták. A *hidden*– és *intermediate size* az enkóder illetve a FNN dimenzióit jelenti, a *hidden layers* az enkóder rétegeinek számát. A szótár méretét a k -merek mennyisége adja,

ennek számolását a 3.3.2 fejezet Tokenizálás című bekezdésében kifejtettem. Az aktivációs függvény lehet *ReLU* és ennek változatai vagy *GeLU*, utóbbit főleg NLP alkalmazásban használják, jelen esetben is ez az aktivációs függvény. A *dropout* értékek a háló egyes részeinek ignorálására vonatkozik tanítás közben, amellyel csökkenthető a túltanulás, azaz *overfitting* jelensége. Az architektúra értékei közül az *attention* fejek számát változtattam meg. Az eredetileg 12 fejből álló modell helyett 8 fejet alkalmaztam. Céлом ezzel a paraméterszám csökkentése és így a tanítási idő illetve erőforrás csökkentése volt. A választás előtt rövid ideig futtatva a tanítást kipróbáltam 6 és 12 közötti számokkal. Ezek közül a számított futási időt és erőforrást, valamint a loss görbe kezdeti szakaszát figyelembe véve választottam a 8-at megfelelőnek.

4.1.2. Paraméterezés

Az előtanítás és a finomhangolás is egy-egy python kódot futtatva indítható el, amelyekhez a könnyebb paramétermódosítás érdekében *bash* szkripteket írtam. A DNABERT szerzői néhány paramétert előre definiálva, az *export* parancssorból futtatható kóddal adtak meg. Ezek a k-mer, a tanító adathalmaz- és a teszhalmaz elérési útvonala illetve az új, készülő modell mappájának elérési útvonala. Mivel az új modell mappáján kívül ezeket nem változtattam a különböző konfigurációjú illetve paraméterezésű tanításoknál, változatlanul hagytam ezt a megoldást.

Előtanítás A paraméterek többsége a tanítás folyamatához ad meg számértékeket illetve vannak elérési útvonalak, *bool* értékek vagy egyéb beállítások a modellre vonatkozóan. A *config name* az előző alfejezetben bemutatott konfigurációs fájl, a *tokenizer name* a k-merhez tartozó tokenizáló, a *model type* pedig megadja azt, hogy DNS-re alakított BERT az alkalmazott modell. A már említett elérési útvonalakat itt adom meg, ezek a tanító és teszhalmazok, valamint a kimenet mappája. A *train* és az *eval* lehetőségekkel állíthatjuk be hogy a modell tanuljon, teszteljen, vagy akár mindkettő. Az *mlm* az előtanítás típusát, azaz jelen esetben azt adja meg, hogy maszkolási feladatra történik a tanítás. A tanítás közben biztonsági mentések készülnek, megadható lépésenként. A modell mappájában meglévő mentések számát maximalizálhatjuk, így hosszú tanítás esetén a modell felülírja a régi mentéseket. A *logging* paraméterrel a folyamat előrehaladásának kiiratását állíthatjuk be. Az eredetileg alkalmazott *line by line* és

n_process paraméterek az input feldolgozására vonatkoznak. Ezeket átírtam saját értékre, így a 3.4.2 fejezetben kifejtett, IterableDataset osztállyal és adatfeldolgozó módszerrel dolgozott a modell. A többi paraméter befolyásolja a modell tanulásának idejét, erőforrás-igényét, eredményességét. A *batch* méret, azaz az egyszerre feldolgozandó adategységek mennyisége kétdimenziós: *gradient accumulation* és *gpu* méretet lehet beállítani. A teljes *batch*-méret ennek megfelelően a kettő szorzata. A tanítás tulajdonosságait figyelembe véve döntöttem 32x32 méret mellett, valamint a teszt esetében 16 lett a *batch* mérete. Azok a paraméterek, amelyeket nem említettem, változatlanul maradtak a BERT vagy DNABERT íróinak ajánlásához képest. Egy paraméter változtatását fontosnak tartom kiemelni, ez az *mlm probability*, ami a tanulás során a maszkolt tokenek arányát jelenti. A BERT leggyakrabban alkalmazott maszkolási értéke 15%. A DNABERT által ajánlott érték 0.025, azaz 2.5%. A *k*-merek maszkolása során, *k* = 6 esetén 6 egymás utáni tokent maszkolunk, így a 2.5% maszkolás valójában $6 * 2.5 = 15\%$. A kód nem kezeli ezen maszkolt szekvenciák lehetséges átfedéseit, így az előbbi kiszámolt 15% egy ideális, maximális érték. A modellt ezért a gyakorlatban érdemes lehet magasabb maszkolási értékkel tanítani. A loss görbe meredek szakaszát figyelve elindítottam néhány tanulást különböző loss értékekkel. Az *mlm* = 0.03 értékkel kaptam optimális eredményeket.

Finomhangolás A finomhangolás paraméterezése az előtanításnál bemutatotthoz hasonló. Az értékeket a *learning rate*-en kívül nem változtattam meg, minden paraméter maradt az ajánlott. A *learning rate* többféle értékének kipróbálásával jobb eredmények elérése volt a célom. Először három értékkel finomhangoltam: $2e^{-4}$, $2e^{-6}$ és $2e^{-8}$. Majd a legjobb eredményeket adó *learning rate* értéket kisebb változtatásokkal próbáltam tovább: $1e^{-5}$, $2e^{-5}$, $3e^{-5}$. A modell mappája az előtanítás befejeztével elmentett modell mappája, ennek a tanítása folytatódik a finomhangolás során. Az előtanítás-finomhangolás felépítésű tanítási rendszer célja a kevés címkézett adat maximális kihasználása, ezért a finomhangolás tanító halmaza legtöbbször kicsi. Így az előtanításnál alkalmazott, 3.4.2 fejezetben kifejtett adat-előfeldolgozó módszert itt nem használtam. A paraméterek között így az *n_process* sort meghagytam. Egy fontos új paraméter a modell feladatának megadására vonatkozik, ez a *task name*, amely a *dnaprom* értéket kapta, azaz promóter predikció a feladat.

4.1.3. Tanítási folyamat

A modell tanításához két darab NVIDIA A100, 40 GB GPU állt rendelkezésre, amelyet a PPKE-ITK HPC klasztere biztosítja. Slurm workload manager-rel foglalhattam a folyamatokhoz 12 órára számítási erőforrást.

Előtanítás A modell saját adatokon való előtanítása addig futott, amíg a *loss* értéke nem kezdett el stagnálni, majd le lett állítva. Ez összesen 14 alkalomnyi 12 órás GPU-n való tanítás volt. Mivel egy-egy foglalás idejét nem használta ki teljesen a modell, illetve a checkpoint-okból való betöltés is időt igényel, az összes tanítási idő kevesebb, mint a foglalt 12 órák mennyiségéből számolt 14×12 óra. Az elfoglalt memória mennyisége a választott paraméterekkel 18000 MiB volt.

Finomhangolás A finomhangolást a különböző adathalmazokon a korábban bemutatott paraméterekkel két előtanított modellen is elvégeztem. Az egyik az általam, prokarióta mikrobiom adatokon tanított modell, a *ProkBERT*. A másik az eredeti DNABERT 6-mereken előtanított változata. Utóbbin való finomhangolás célja, hogy annak eredményét a saját előtanított modellen való finomhangolás eredményével összevetve, az előtanított modell teljesítményére lehessen következtetéseket levonni. Két különböző adathalmazon tanítottam. A DNABERT által közzétett *finetuning example* tanító és teszt halmazon, illetve a PPD adatbázisból letöltött és feldolgozott adatok halmazán (lásd ?? fejezet).

A finomhangolás rövid, paraméterezéstől és az adathalmaz méretétől függően minimum fél órás, legfeljebb 45 perces folyamat GPU-n való tanítás esetén. A két különböző előtanított modellen való finomhangolás futási ideje között nem volt megfigyelhető jelentős különbség.

Az előző fejezetben bemutatott, DNABERT github mappájából letöltött *finetuning example* adathalmazon való tanítás körülbelül 10 percig tartott.

5. fejezet

Eredmények kiértékelése

Ebben a fejezetben a modell tanításának eredményeit elemzem. Először az előtanítás folyamatát nézem meg, az NLP-re jellemző *perplexity* és a *loss* értékeket figyelembe véve. Ezután az előtanítás egyik fő feladatát, a k-mer forma rendszerének felismerését, tehát az egymásutáni szavak közötti kapcsolat meglétét vizsgálom. Majd a finomhangolás eredményeit elemzem. A modellt finomhangolás után egy másik forrásból származó tesztalmazzal is értékelem. Ezen a tesztalmazon kutatók az elmúlt időszak promóterpredikciós algoritmusait vizsgálták és értékelték. Így az eredményeimet más modell ugyanazon tesztalmazon való teljesítményével össze tudom hasonlítani. A modell ezután elhelyezhető az elmúlt évek hasonló algoritmusai között. A fejezetben végül összehasonlítom a munka kezdetén várt és a kapott eredményeket.

5.1. Előtanítás

A *perplexity* a szekvenciákat feldolgozó modellekre jellemző érték. A *perplexity* a legegyszerűbben úgy írható le, mint a prediktált változó lehetséges értékeinek súlyozott összege. Ezt a mennyiséget matematikailag a *shannon entropy*, azaz a jelenlévő bizonytalanságot leíró formula alapján lehet levezetni. Minél kisebb ez az érték, annál jobb a modell teljesítménye. Más modellekkel való összehasonlításra nem alkalmas a *perplexity*, mivel ez az inputoktól, a prediktált tokenektől függ. Ugyanazon a tanító és tesztalmazon való tanítás esetén különböző konfigurációjú modellek teljesítményének vizsgálatára azonban megfelelő támaszt nyújt. Éppen ezért a megfelelő konfiguráció és paraméterezés kiválasztásához ezt az értéket is figyelembe vettem.

A modell tanításának kezdetén a *perplexity* nagy. A nem megfelelő beállításokkal 4000 – 2000, a tanításhoz kiválasztott végső értékekkel 1200 volt a *perplexity* kapott értéke az első *evaluation* során. Ez gyorsan csökkent az első párezer *batch* lefutása során. A második 12 órás futásra a *perplexity* 1000, 900 majd 120 és 20 alá csökkent. Ezeket a korai értékeket vettem kritikus értékeknek a megfelelő beállítások kiválasztása közben. Megfigyeléseim szerint ugyanis az első egy-két nap futás eredménye alapján következtetni lehet a *perplexity* csökkenésének további mértékére. ??

A *loss* érték fontos támpont minden gépi tanulási módszer teljesítményének méréséhez. Különböző *loss*-t számító függvények léteznek a modell fajtájától függően, például *mean squared error* a regressziós vagy *cross-entropy* a klasszifikációs problémákhoz. A BERT modell az utóbbit használja a tanulás során.

A tanult súlymátrixok (lásd 2.2. fejezet) értékeinek frissítéséhez a modell minden *batch* után kiszámolja a prediktált tokenek hibáját. A hiba mértékének kiszámítására a következő az egyenlet:

$$e = \sum_{i=1}^n -\tilde{Y}_i \log(Y_i) \quad (5.1)$$

Ahol $\tilde{Y}$ a várt érték, Y a prediktált, n pedig az összes predikció amellyel számol a modell. Az eredmény alapján ezután frissíti a súlyokat. Ezek következő értékét az előző súly, a *learning rate* és a hiba grádiense alapján kapja meg.

A *loss* görbe a *perplexity* 1200-as értéke mellett 7-8 körüli értékről indul. Kezdetben a *perplexity* változásához hasonlóan gyorsan, majd egyre kevésbé csökken az értéke. A különböző beállítású tanítások *loss* görbáját a kettes alapú logaritmus értékek alapján ábrázoltam az első 12000 lépés alatt. ??

Az előtanítás során a modell félig-felügyelt tanulással a szekvenciák belüli kapcsolatokat tanulja meg. Minél több *attention head*-et használunk, annál több szempontból figyel az összefüggésekre. A DNS nyelv ismeretlen voltából adódóan a számunkra könnyen ellenőrizhető kapcsolat csak a k-merek közötti, tehát a közvetlen egymás után következő tokenek kapcsolata. A Bertviz eszköz [28] lehetővé teszi az egyes fejek által vizsgált kapcsolatok ábrázolását a tokenek szintjén. A fejek között található olyan, amely a k-merek közötti összefüggést mutathatják. ?? ?? ??

Az előtanított modell teljesítményét végül számítások nélkül, a predikációs képesség "kipróbálásával" is megnéztem. Ugyan ez a módszer nem ad megbízható és összehasonlítható értékelést, a *perplexity* és *loss* értékek mellett mégis egyszerűen látható, mire

képes a modell.

Ehhez a vizsgálathoz jupyter notebookban a betöltött modellnek különféle mondatokat adtam: a természetes emberi nyelv egy mondatát, két átfedő k-mer formájú szekvenciát és egy random k-merekből álló szekvenciát, mindből egy-egy tokenet maszkolva. A modell a hiányzó tokenet prediktálja, valamint egy magabiztossági értéket is megad hozzá. Így könnyen belátható, hogy az átfedő k-mer alapú szekvenciákban valóban nagy valószínűséggel találja el a hiányzó tokenet. Az első prediktálandó mondatlal látható, hogy a szótárban nem szereplő tokeneket használva, például emberi nyelv mondataira üres tokenet ad vissza nagy magabiztossággal. Az utolsó sorban random k-merek szekvenciájára ellenőriztem a modellt, erre kicsi magabiztossággal tippel tokeneket. ??

5.2. Finomhangolás

A finomhangolás folyamatát két előtanított modellen végeztem többféle paraméterezéssel, a DNABERT által közzétett példa-adathalmazon, illetve a PPD-ről letöltött promótereket tartalmazó adathalmazon tanítva, ahogy a 4.1.3 részben olvasható. A modellek teljesítményének kiértékelését a BERT modell tanításához tartozó értékelési forma alapján végeztem, azaz hat mérőszámot vettem figyelembe. Ezek a mérőszámok segítenek látni a finomhangolt modellben rejlő potenciált, azonban a végső célra való alkalmazhatóságukról kevésbé adnak információt. Csakúgy, mint a DNABERT, az általam tanított modell célja is szekvenciák elemzése, egyes régiók felismerése. A következőkben bemutatott kiértékelés abban az esetben adja meg a modell klasszifikációs képességeit, amennyiben rövid szekvencia-darabok egészét szeretnénk osztályozni. Ezekkel az értékekkel más klasszifikációs modellekhez lehet hasonlítani a modell képességeit. Amennyiben a modell megfelelően teljesít ezen osztályozási feladatok kapcsán, úgy érdemes megvizsgálni a hosszú szekvenciák elemzésének feladatát, amely egy ún. ablakolós módszerrel történik.

5.2.1. Kiértékelési mutatók

A következőkben bemutatom az értékeléshez használt mutatókat. A modell bináris klasszifikációs feladatra lett finomhangolva, ennek megfelelően az értékelési mutatókat kétféle problémákra vonatkozóan mutatom be. Megértésükhöz először fontos

megismerni a *confusion matrix*-ot.

Négy kategóriába sorolhatóak a prediktálás eredményei. A pozitív minták között, a helyesen prediktált a True Positive (TP), míg a negatívnak címkézett minta a False Negative (NF). True Negative (TN) az a negatív minta, amelyik negatívnak is lett prediktálva, míg a helytelenül pozitívak közé soroltak a False Positive (FP) esetek. A következőkben bemutatott értékelési mutatók ezen számok különböző arányai alapján kaphatóak meg.

ACC - accuracy Az első érték, amelyet bemutatok, az *accuracy*. Klasszifikációs modellek esetében ezt az értéket a helyesen prediktált minták és az összes eset arányaként kapjuk meg. Bináris klasszifikációs problémákra és többosztályos feladatok értékelésére is alkalmazható. Az *accuracy* nagy hátránya, hogy kiegyensúlyozatlan adathalmaz esetében, amikor aránytalanul nagy mennyiségű minta van jelen az egyik osztályból, nem mindig ad megbízható képet a teljesítményről.[29][30] A jelenlegi tanítás esetében nagyon kevés pozitív minta áll rendelkezésünkre, amelyhez képest rengeteg a generált negatív minta. Így az *accuracy* értékét óvatosan kell kezelni, nem feltétlen ad értékes információt.

AUC - area under curve A következő az *AUC - Area Under Curve*, azaz görbe alatti terület. Elsődlegesen bináris klasszifikációs feladatokra alkalmazott érték.[31] Az igazi pozitív és összes pozitív minta aránya a később szereplő *recall*. A *recall* és a hamis pozitív/összes negatív aránynak egymáshoz viszonyított értékéből kapjuk a *receiver operator characteristic*, *ROC* görbét, melyet ábrázolva, a görbe alatti terület mértéke ad információt a modell klasszifikációs képességéről.

MCC - Matthews correlation coefficient A *Matthews correlation coefficient* a bináris osztályozási feladatok értékelésének egy mérőszáma. Egyes kutatók véleménye szerint megoldás lehet az egyenetlen dataset problémára is. [32] Az MCC a helyes predikciók korrelációját méri az összes címkézéshez, értéke -1 és 1 közötti lehet.

F1 Az *f1 score* az MCC-hez hasonló fontosságú érték. True negatívtól független és osztályra van definiálva, így az f1 pont főleg akkor fontos, ha a két osztály nem egyenlő mértékben számít. A definiálásból következik, hogy a pozitív és negatív minták címkéit felcserélve megváltozik az értéke.

Precision A *precision* érte a helyesen prediktált pozitív minták aránya az összes pozitívnak prediktált között. A negatív minták egyáltalán nem szerepelnek ennek az értéknek a definíciójában, így az eredmény, főleg egyetlen adathalmaz esetén, nem megbízható.

Recall A *recall* a jól prediktált pozitív minták az összes valódi pozitív számához viszonyítva.

5.2.2. Tanítások eredményei

Most következik a finomhangolás eredményeinek elemzése.

Finetuning example adatok Elsőként a DNABERT által feltöltött *finetuning example* adatokon finomhangoltam mind a DNABERT $k = 6$ -mer, mind a *ProkBERT* előtanított modelleket. Három különböző *learning rate*-tel indítottam a tanításokat, így hasonlítottam össze a kettő modell klasszifikációs feladatra való képességét. A ?? képen jól látható, hogy az általam előtanított modell eredményei a DNABERT előtanított modellhez hasonlóan alakulnak. Mivel ez csak egy példa adathalmaz, a pontos eredmények és eltérések nem fontosak számomra. Ennek a feladatnak a célja az, hogy az előtanított modellt lehessen ellenőrizni. Így látható, hogy a finomhangolást a valódi tanítóhalmazon is érdemes megkezdni.

PPD adathalmaz Miután sikeresnek ítéltam a *ProkBERT* előtanítását, elkezdtem a PPD-ről letöltött promótereket tartalmazó adathalmazzal való finomhangolást. Először három különböző *learning rate*-tel tanítottam, majd ezek értékelési mutatóit hasonlítottam össze. A ?? ábra mutatja az eredményeket. Ezek alapján a $2e - 5$ nagyságrendű *learning rate*-et gondoltam a legalkalmasabbnak, így ekörüli értékekkel próbálkoztam tovább.

A további finomhangolások közül végül a $lr = 2e - 5$ és a $lr = 3e - 5$ rendelkezett a legmagasabb értékelési mérőszámokkal. A ?? és a ?? ábrák mutatják a két finomhangolt modell *confusion matrix*-át. Mindkét eredmény esetében élesen elkülönülnek a grafikon negyed-részei a színezés által. A sárga a magas mintaszámot, a sötét szín pedig a kevés mintaszámot jelenti. Ezek segítségével könnyen leolvasható, hogy a modellek nagy arányban prediktáltak helyesen. Emellett a helytelen predikció az összes tesztelő minta tizedénél kevesebb.

Ennek a két modellnek a korábban bemutatott értékelési mérőszámait a ?? és a ?? ábrákról lehet leolvasni. Mivel a tanító halmaz egyenlő arányban tartalmazott valódi promóter szekvenciákat és negatív mintákat, a mérőszámok valós képet adnak a teljesítményről. Mindkét modell nagyon hasonlóan kis mértékben téved a pozitív és a negatív minták esetében, amelyet az előző bekezdésben leírt *confusion matrix*-ok mutatnak, így nem meglepő, hogy minden mérőszám hasonló értéket vesz fel. Ezek a magas értékek azt mutatják, a *ProkBERT* modell a PPD adathalmazon való tanulás esetén szintén PPD-ről származó teszhalmazon kiválóan teljesít.

5.3. Validáció benchmarking adathalmazon

A finomhangolt *ProkBERT* eredményét végül összehasonlítottam több promóterpredikciós célra alkalmazott algoritmussal. Ehhez egy 2020-as cikket vettem segítségül, a *Benchmarking Bacterial Promoter Prediction Tools: Potentialities and Limitations* című publikációt.[26] Ebben nyolc, baktériumpromótereket prediktáló algoritmust hasonlítottak össze a szerzők. Az összehasonlításhoz a regulonDB-ről letöltött promóterszekvenciák és a korábban bemutatott módon generált negatív minták keverékét használták teszhalmazként (?? fejezet). A *ProkBERT* finomhangolásához való tanító halmaz összeállításakor ügyeltem arra, hogy ne kerüljenek bele a regulonDB promóterei között is szereplő szekvenciák. Így anélkül tesztelhettem az adathalmazon a modellt, hogy az a tanítás során a teszhalmazban szereplő példákra tanult volna.

A cikk írói egy táblázatba foglalták a vizsgált predikciós algoritmusok tulajdonságait. ?? A különböző modellek között volt neurális háló, döntési fa és HMM modell is. A kutatók feltüntették a tanító adathalmazt is, valamint azt, hogy az algoritmusok hány különböző *E. coli* szigma-faktoron tanultak. Több szempontból értékelték a modelleket, jelen kutatásomhoz azonban csak a validációs halmazon való tesztelés értékei szükségesek. A *ProkBERT*-tel való munka ugyanis még kezdeti szakaszában tart, így az alkalmazhatóságára, felhasználói felületére vonatkozó összehasonlításokat korai lenne végezni. A cikk írói egy oszlopdiaqramon ábrázolták a tesztelés eredményeit az egyes predikciós eszközökre nézve. Négy értékelési mérőszámot néztek: *accuracy*, *MCC*, *sensitivity* és *specificity*. A grafikonon látható, hogy a nyolc modell fele egyértelműen magasabb értékekkel rendelkezik, míg a másik fele erősen lemaradó értékeket mutat.

A legszembetűnőbb különbséget az *MCC* értéke mutatja, amely nulla közeli, akár negatív értékeket is felvesz a négy lemaradó modell esetében. Általánosan az $MCC = 0$ érték a random predikció teljesítményével egyezik meg. Ahhoz, hogy a *ProkBERT* teljesítményét könnyedén össze tudjam hasonlítani ezekkel az eredményekkel, a kutatásban szereplő ábrához hasonló módon, oszlopdiagramokkal mutatom be a nyolc modell, valamint mellettük szerepelve a *ProkBERT* mérőszámait.?? Ezen kívül mind az $lr = 2e - 5$, mind az $lr = 3e - 5$ finomhangolt modell *confusion matrix*-át is ábrázoltam ezen a halmazon.?? ?? Az adatok alapján elmondható, hogy a *ProkBERT* a négy jobban teljesítő algoritmus közé sorolható. Az eredmények pontosabb meghatározásához azonban a *ProkBERT* további teszteléseire, validációjára van szükség, anélkül további megállapításokat nem lehet tenni.

5.4. Konklúzió

A *ProkBERT* modellel való munka egy érdekes tanulmányként indult a transzformer alapú nyelvmodellek prokarióta DNS-szekvencián való tanításának vizsgálatára. A *DNA-BERT* modell a humán genomon való tanítás után bizonyította, hogy ezen gépi tanulási algoritmusok alkalmasak az eukarióta genom analízisére.[19] A kutatás publikálása óta ugyan többen sikeresen finomhangolták baktérium genomon az előtanított DNABERT modellt, prokarióta genomon való előtanításról azonban nem szóltak kutatások. A *ProkBERT* eredményei mind az előtanítás, mind a finomhangolás után ígéretesek. A modellben rejlő potenciált további kutatásokkal szükséges vizsgálni, például egyéb osztályozási feladatok vizsgálatával és validációs lépésekkel. A szekvencia egészének analízisére irányuló képességét kutatásom során nem vizsgáltam, azonban ez fontos, hogy jobb képet kapjunk a modell teljesítményéről. Ehhez a szekvenciák ablakolós módszerrel való vizsgálatát kell elvégezni és értékelni. Bár ezen további feladatok elvégzését fontosnak tartom a modell teljeskörű értékeléséhez, jelen kutatásom eredményei alapján kijelenthetem, hogy a *ProkBERT*-tel való munka sikeres, a jövőben érdemes tovább foglalkozni vele.

6. fejezet

Összefoglalás

Ebben a fejezetben összefoglalom az elvégzett munkám és annak eredményeit. Röviden leírom a következőkben elvégzendő további feladatokat. Végül az eddigi eredmények tekintetében a távolabbi jövőre való kitekintésről lelsz szó.

6.1. Feladatok

Munkám során egy transzformer alapú természetesnyelv-feldolgozó modellel foglalkoztam. Célom annak felderítése volt, hogy egy ilyen modell alkalmas-e meglévő prokarióta-genom tudásbázisunkat hasznosítani, amennyiben az ismert, címkézett adat kevés. Ehhez először a humán bél-mikrobiom adatokat kellett megfelelő módon feldolgoznom. Majd a kiválasztott BERT-modellt módosítottam úgy, hogy ezen DNS-szekvenciák feldolgozására legyen képes. Ezután az előfeldolgozott DNS adathalmazon előtanítottam, majd prokarióta promótereken finomhangoltam a modellt. A finomhangolásra kiválasztott feladat a prokarióta promóterek predikciója, egy kétosztályos klasszifikációs feladat. A modell végül a *ProkBERT* nevet kapta.

6.2. Eredmények

A *ProkBERT* modell osztályozási képességét teszteltem a PPD-Prokaryotic Promoter Database-ről letöltött adatokból előállított teszthalmazon. A modell ezen a teszthalmazon kiválóan teljesít, magas értékelési mérőszámokkal, mint például az AUC, accuracy vagy MCC. A *confusion matrix* is azt mutatja, a helyesen prediktált minták aránya ma-

gas.

Az utóbbi években alkalmazott prokarióta promóter-predikciós eszközöket egy 2020-ban megjelent cikk összehasonlította, amely eredmények segítették a munkám értékelését. A vizsgált algoritmusokkal való összehasonlíthatóság érdekében a finomhangolt *ProkBERT* modellt a cikk írói által előállított, regulonDB-ről származó teszhalmazon is kiértékeltem. Az eredmények alapján a *ProkBERT* promóter-predikciós klasszifikációs feladatra tanított változata felveheti a versenyt a cikk szerzői által legjobb négynek ítélt predikciós algoritmusokkal.

A modell teljesítményét ezenfelül más adathalmazokon, illetve más módszerekkel is szükséges validálni, amennyiben magabiztosabb kijelentéseket szeretnénk tenni az értékelési mérőszámokkal kapcsolatban.

6.3. Jövőbeli tervek

Munkám a modell tanításával és értékelésével nem ér véget. Az eredmények arra engednek következtetni, hogy a kutatás jó irányba halad, érdemes tovább foglalkozni a transzformer alapú nyelvmodellek prokarióta DNS-szekvencia elemzésére való alkalmazásával.

A *ProkBERT* modellt egyelőre egyetlen osztályozási feladatra való tanítással vizsgáltam. A továbbiakban a definiált osztályozási feladatok körét lehet bővíteni: gén-predikció, génklaszter címkézés. Ezen feladatokra való tanítás teljesítményének kiértékelése segíti a modell elhelyezését hasonló algoritmusok között.

A klasszifikációs problémákon felül a modell képességeit a jövőben az ablakolós módszerrel is érdemes megvizsgálni. Így arról kapnánk képet, hogy egy teljes szekvenciát kapva inputként, mennyire pontosan képes a modell a promóter szakaszokat felismerni és pozicionálni.

A feladatok esetleges limitációi eredhetnek az előtanítás adathalmazának szűk voltából, ez ugyanis a mikrobiális közösségeknek csak kis része, a humán bél-mikrobiom. A jövőben ezért érdemes lehet az előtanító korpusz méretét növelni, majd a finomhangolási feladatokat az új modellel értékelni és validálni.

A *ProkBERT* sikeres tanítása és validációja hatalmas előrelépést jelentene mind a mikrobiom vizsgálatára irányuló kutatások, mind az orvostudomány terén. A jövőben

a modell segítségével hatékonyan lehetne felhasználni a rendelkezésre álló, akár csak kevés mintából álló adatokat is. Így végül a különböző feladatokra finomhangolt *Prok-BERT* akár a személyre szabott mikrobiom terápia alkalmazásához járulhatna hozzá.